

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/59-69>

İbrahim Yoldaşev

Nizami adına Özbəkistan Millî Pedagoji Üniversitesi

Filoloji bilimler doktoru

Taşkent, Özbəkistan

<https://orcid.org/0009-0002-7982-2324>

ibrohimiuldashhev0101@gmail.com

Millet dili – millet medeniyeti. Dil ve kelimeler kaderi

Özet

Makalede dil ve kültür meseleleri ele alınmıştır. Her dil, tarihî gelişimi süresince toplumla birlikte gelişip olgunlaşır. Özbek dili de bundan istisna değildir. Özbek dili, kendi gelişim sürecinde diğer dillerden birçok kelimeyi almış, aynı zamanda diğer dillere de kendi kelimelerinden vermiştir. Makalede bu durumlarla ilgili bilimsel tahlil sonuçları aktarılmıştır. Ayrıca, Özbek ve Türk dillerindeki bazı terimlerin etimolojik tahlili hakkında da tartışma yürütülmüştür. Bazı terimlerin etimolojik tahlilinde Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig"i ve Mahmud Kaşğarlı'nın "Dîvânu Lugat-it Türk" eserlerine dayanılmıştır. Yazar, her dilin kendi vatanı olduğunu temellendirir. Dilin varlığı, o dilin sahibi olan milletin de varlığını ve onun ebediliğini temin ettiğini; ayrıca dilin toplumsal bir olgu olarak toplumun gelişimiyle uyumlu bir şekilde ilerlediğini vurgular. Her dil, tarihî gelişimi boyunca hem iç hem dış kaynaklardan yararlanarak söz varlığını zenginleştirir ve geliştirir. Dil gelişiminin bu genel kuralı, Özbek dili için de geçerlidir. Bu kurala göre, mevcut dil katmanları temel alınarak yeni kelimeler türetilmiş, mevcut kelimelerin anlamları genişletilmiş, bazı kelimelere ek anlamlar kazandırılmış ve halk şivelerinden farklı dönemlerde, ihtiyaç doğrultusunda kelimeler edebî dile dahil edilmiştir. Özbekçe söz varlığının zenginleşmesinde iç kaynaklar önemli bir rol oynasa da, dünyadaki hiçbir dil sadece kendi iç kaynaklarına dayanarak gelişemez; Özbek dili için de yalnızca kendi kelime hazinesi yeterli değildir. Dış kaynaklar, Özbekçe söz varlığının zenginleşmesi ve mükemmelleşmesinde önemli bir rol oynar. Genel olarak, dünyada hiçbir dil diğerlerinden tamamen izole şekilde gelişemez. Bu nedenle, herhangi bir dilin söz varlığında, o dil ile ilişkili olan diğer dillerin unsurlarının bulunması gibi konular ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: dil ve kültür, Yusuf Has Hacib, "Kutadgu Bilig", Mahmud Kaşğarî, "Divânu Lugat-it Türk", Ali Şir Nevayî, "Muhakemetü'l-lugateyn", Özbek edebiyatı, Türkoloji, Türkçe, Özbek dili, millet, ruh, bekat, alt, uyalı telefon, qulaqçın, kulaklık, damla, o'qituvchi, hopitmaq, döner, movapuuy

İbrahim Yoldaşov

Nizami adına Özbəkistan Milli Pedagoji Universiteti

Filologiya elmləri doktoru

Daşkənd, Özbəkistan

<https://orcid.org/0009-0002-7982-2324>

ibrohimiuldashhev0101@gmail.com

Millət dili – millət mədəniyyəti. Dil və kəlmələrin taleyi

Xülasə

Məqalədə dil və mədəniyyət məsələlərinə toxunulur. Hər bir dil öz tarixi inkişafı boyu öz cəmiyyəti ilə bərabər inkişaf edir, püxtələşir. Özbək dili də istisna deyil. Öz inkişafı zamanı özbək dili başqa dillərdən çoxlu sözlər götürmüş və başqa dillərə də sözlər qatmışdır. Məqalədə bu məsələlərlə bağlı elmi təhlillərin nəticələri təqdim olunur. Bundan əlavə, özbək və türk dillərindəki

bəzi terminlərin etimoloji təhlili ilə bağlı müzakirələr aparılır. Bəzi terminlərin etimoloji təhlili Yusuf Has Hacibin “Kutadqu Bilig” və Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügət-it Türk” əsərlərinə əsaslanır. Müəllif iddia edir ki, hər bir dilin öz vətəni var. O, vurğulayır ki, bir dilin varlığı onda danışan millətin varlığına və əbədiliyinə təminat verir; bundan əlavə o, dilin sosial hadisə kimi cəmiyyətin inkişafı ilə ahəngdar şəkildə irəlilədiyini vurğulayır. Hər bir dil öz tarixi inkişafı boyu həm daxili, həm də xarici mənbələrdən istifadə edərək lüğət ehtiyatını zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Dil inkişafının bu ümumi qaydası özbək dilinə də aiddir. Bu qaydaya əsasən, mövcud dil qatları əsasında yeni sözlər alınır, mövcud sözlərin mənalari genişləndirilir, bəzi sözlərə əlavə mənalari verilir, xalq şivələrindən olan sözlər müxtəlif dövrlərdə və ehtiyaca uyğun olaraq ədəbi dilə daxil edilir. Özbək söz ehtiyatının zənginləşməsində daxili imkanlar mühüm rol oynasa da, dünyada heç bir dil yalnız daxili imkanları əsasında inkişaf edə bilməz; özbək dili üçün təkcə öz lüğəti kifayət deyil. Özbək dili lüğətinin zənginləşməsində və təkmilləşdirilməsində xarici resurslar həlledici rol oynayır. Ümumiyyətlə, dünyada heç bir dil başqalarından tam təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Buna görə də hər hansı bir dilin lüğət tərkibində həmin dilə aid olan digər dillərdən olan elementlərin olması kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: dil və mədəniyyət, Yusuf Has Hacib, "Kutadgu Bilig", Mahmud Kaşğari, "Divānu Lughat-it Türk", Əlişir Nevayi, "Muhakemetü'l-lugateyn", Özbək ədəbiyyatı, Türkologiya, Türk, Özbək dili, Millət, Can, Bekat, Alt, Yataq Telefonu, Qulaqçın, Qulaqlıq, Rotalis, Drop Müəllifi

İbrahim Yoldaşev

Nizami National Pedagogical University of Uzbekistan

Doctor of philological sciences

Tashkent, Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0002-7982-2324>

ibrohimyuldashev0101@gmail.com

The Language of a Nation – the Culture of a Nation the Fate of Language and Words

Abstract

This article addresses issues of language and culture. Every language develops and matures together with society throughout its historical evolution. The Uzbek language is no exception. In the course of its development, Uzbek has borrowed many words from other languages, while also contributing its own words to them. The article presents the results of scientific analysis related to these phenomena. The etymological analysis of certain terms in Uzbek and Turkish languages is also discussed. In conducting the etymological analysis of some terms, reference was made to Yusuf Khash Hajib's "Kutadgu Bilig" and Mahmud al-Kashgari's "Divanu Lughat at-Turk". The author argues that every language has its own homeland. The existence of a language ensures the existence and perpetuity of the nation to which it belongs, and also emphasizes that language, as a social phenomenon, develops in harmony with the progress of society. Every language, throughout its historical development, enriches and expands its vocabulary by drawing on both internal and external sources. This general rule of language development also applies to the Uzbek language. According to this rule, new words have been derived on the basis of existing language layers, the meanings of existing words have been expanded, some words have acquired additional meanings, and at different periods, as needed, words from dialects have been incorporated into the literary language. Although internal sources play an important role in enriching the vocabulary of Uzbek, no language in the world can develop relying solely on its own internal resources; likewise, the Uzbek language cannot be sustained by its own vocabulary alone. External sources play an important role in the enrichment and refinement of the Uzbek lexicon. In general, no language in the world can develop completely isolated

from others. For this reason, issues such as the presence of elements from related languages in the vocabulary of any given language are addressed.

Keywords: *language and culture, Yusuf Khass Hajib, Kutadgu Bilig, Mahmud al-Kashgari, Divānu Lughat-it-Türk, Alisher Navoi, Muhakemat al-Lughatayn, Uzbek literature, Turkology, Turkish language, Uzbek language, nation, spirit, bekat (bus stop), alt (down/under), mobile phone, headphones, drop, teacher, hopitmaq (to instill/to assimilate), döner, comrade*

Giriş

Dil ve kültür meselesi çok eski zamanlardan beri son derece güncel konulardan biri olmuştur. Çünkü dil aracılığıyla her milletin ahlakı, edebi, maneviyatı, kültürü ve toplumda millet olarak ne derece yer tutgani bilinmiştir. Bu sebeple ulu atamız Yusuf Has Hacib “Edebin başı dildir” dememiştir. Büyük Nevayi ise “Hamse”yi yazarak, Özbek dilini edebi bir dil olarak dünya sahnesine çıkardı, yüceltti. Uluğ Nevayi’nin dediği gibi: “Dile dikkat – halka dikkattir”.

Tedqiqat

Tarihten biliyoruz ki, X–XI. yüzyıllarda ülkemizde meydana gelen uygarlık neticesinde kültürel hayat en yüksek zirvesine çıktı. Özellikle şehir ve köylerde yerleşik hayatın çoğalması sonucunda bez, ipek dokumacılığı, boyacılık, çömlekçilik, kâğıtçılık, kuyumculuk, marangozluk, ayakkabıcılık, terzilik gibi zanaatların bazı alanları, ayrıca madencilik ürünleri olarak demircilik; sulama sisteminin döneme uygun şekilde kurulmasıyla da tarım, bahçecilik ve hayvancılık olağanüstü derecede gelişti. Bu alanların gelişmesinde temel güç olan hammadde sağlayıcı meslek sahipleri de ortaya çıktı. Bunun sonucunda ticaret genişledi, milletler ve kavimler arasında karşılıklı iletişimin artmasıyla dillerarası ilişkiler de çoğaldı. İşte böyle bir kültürel hayatın yükselişi sonucunda ülkede tarihî, tıbbî, tabîî ve edebî eserlerle birlikte iki büyük filolojik eser de meydana geldi: Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig”i ve Mahmud Kaşğarî’nin “Divānu Lughat-it Türk”ü. “XI. yüzyılın büyük şairi ve âlimi Yusuf Has Hacib tarafından yazılan “Kutadgu Bilig” eseri, Orta Asya halklarının, özellikle de Özbek halkının uzak geçmişini ilmî temelde aydınlatmak için ne kadar önemli ise, aynı zamanda Özbek edebiyatı ve dili tarihini incelemek için de son derece mühimdir. “Kutadgu Bilig” hacim bakımından büyük, tür bakımından ise o dönem için yepyeni ve ilk eserdir. Bu yüzden yazar, eserin dili (edebi dil) üzerinde büyük bir titizlik göstermiştir. “Kutadgu Bilig”in dili, o dönemde özel bir aşamaya yükselmiş yazı dili – edebi dilin örneğidir” (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 8-9).

İkinci büyük eser olarak andığımız Mahmud Kaşğarî’nin “Divānu Lughat-it Türk”üdür. Dildeki yerin ilişkilerde ne kadar önemli olduğunu derinden idrak eden âlim Mahmud Kaşğarî, iletişim dilindeki çeşitlilikleri ortadan kaldırmak amacıyla bu eserini yazdı. Onun paha biçilmez “Divānu Lughat-it Türk” eseri, o dönemin kültürel hayatında ve dilbilim tarihinde ayrı bir sayfa açtı. Bu eser, kendi devri için büyük bir olay olduğu gibi, Türkoloji bilimi sahasında da ilk örnek oldu. Mahmud Kaşğarî Türkoloji ilminin ilk üstadı oldu, Türkolojinin özel bir bilim dalı olarak gelişmesine temel attı. Bu yüzden çoktan dünya çapında büyük bir âlim olarak tanındı. Türkologlar, tarihçiler, edebiyatçılar, arkeologlar hâlâ ona ulu bir üstat olarak saygıyla yaklaşmakta ve ona dayanarak çalışmalar yapmaktadırlar. Bu tanımlar, vatanını ve halkını seven her insana sevinç verir, onlardan örnek almaya teşvik eder.

Orta Çağ kültürel hayatında, özellikle de dünya dilbiliminde Ali Şir Nevayi’nin “Muhakemetü’l-lugateyn” eserinin yeri büyüktür. Nevayi bu eserini 1499’da yazdı. Yani Nevayi, bu eserini hayatının son dönemlerinde – büyük tecrübeler kazanmış, ilmî görüşleri olgunlaşmış, fikri kemale ermiş bir zamanda yazdı. “Muhakemetü’l-lugateyn”, Nevayi’nin ilimdeki büyük keşfidir. Eser, dilbilimde yeni alanların temelini atması, dil incelemesine yeni yöntemler getirmesiyle önemlidir. Nevayi, bu eseriyle dünya dilbiliminde ilk defa dillerin tipolojik olarak incelenmesi alanını açtı, onları karşılaştırmalı olarak inceleme işini başlattı. Nevayi eserinde farklı ailelere ait iki dil – Türkçe ve Farsçayı karşılaştırarak tipolojinin leksik-semantik, fonolojik, morfolojik yönlerini geliştirdi” (Алишер Навоий, 2017, s. 4-5).

Görüldüğü üzere, dilin kültürel hayattaki yeri her zaman belirgin olmuştur. Yukarıda sözünü ettiğimiz üç büyük atamızın eserlerinin ortaya çıkışında da bu mesele, yani dil ve kültür meselesi başlıca ölçüt olmuştur.

“Halkımız bağımlı durumda yaşarken, ana dilimizin hareket alanı son derece kısıtlanmış, ona olan resmî ilgi neredeyse yok olma derecesine gelmişti. Fakat vatansever insanlarımız o şartlarda bile dilimize olan sevgilerini gönüllerinin derinliklerinde saklab geldiler. Ana dilimizin geleceği tehlike altında kalan ağır bir durumda, cesur yurttaşlarımız Ali Şir Nevai’nin ruhundan destek aldılar” (Қодиров, 2010, s.3). Bugün ülkemizde her alanda büyük değişimler, reformlar yapılmaktadır. Sayın Cumhurbaşkanımız Şevket Mirziyoyev’in doğrudan teşebbüsleriyle büyük Özbekistan’ın büyük geleceğini temin etme yolunda yüksek hedeflere ilerlemekteyiz. Dünya çapında son derece karmaşık bir durum yaşanırken, her birimizin yapılan reformlara katkı sağlamak için gayret göstermemizi zamanın kendisi talep etmektedir. Bu yurt, bu toprak ve onun yetiştirmiş evlatları çok eski zamanlardan beri dünya kültürünün gelişmesine büyük katkılar sunmuştur. Kaynaklarda belirtildiği gibi, “Uygarlık, Yunanistan’da estetik, Hindistan’da din, Avrupa’da maddî-teknik gelişim, Turan’da ise ahlak şeklinde ortaya çıkmıştır... Kadim Turan’da ahlaka büyük önem verilmiştir. Yüce insani fazilet, insanın milletine bakılmaksızın tüm varlıkların efendisi olarak değer görmesi, manevî olgunluk ve kemal, adalet, insaf, iman gibi nitelikler yaşamın başlıca anlamı olarak anlaşılmıştır” (Жўпаев, 1998, s. 106-107). İyi biliyoruz ki, ülkemizde ahlak meselesi son derece kapsamlı, derin, eşsiz bir kavram olarak değer görmüştür. “Anlamli ve güzel konuşabilmek, söz denizindeki uygun ve uygunsuz dalgaları fark edebilmek, sözün yerini bilmek, konuşma kavrayışı ve feraseti, ölçülü söz adabı gibi nitelikler Turan’da insanın genel ahlakının, manevî olgunluğunun temel direklerinden sayılmıştır” (Маҳмудов, 1999, s. 43). Demek ki, dil ve konuşma meselesi eskiden beri milletin maneviyatı ve kültürünün gelişmesinin başlıca unsurlarından biri olmuştur. Ana dilimizin geleceğini temin etmek – halkımızın kültürünü korumaktır, onun ebediliğini sağlamak ise bugün için özellikle önemlidir. Zaman bunu talep etmektedir.

Biilindiği gibi, her bir dilin kendi Vatani olmuştur. Tabii ki Özbekçe’nin vatani Özbekistan’dır. Onun bir edebî dil olarak ebediy yaşayabilmesini ta’min edebilecek yurt, Onu koruyan, geliştiren ve yaşatan tek vatan Özbekistan’dır. Demek ki, Özbek dilinin vatani Özbekistan’dır. Özbek halkı bu dilin sahibidir. Dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın, kendini Özbek bilen her kişi bu dilin sahibi ve koruyucusudur. Ana dilini sevdiği, onun geleceği ve gelişimi için önem verdiği sürece, ona olan sevgisini ve bağlılığını gösterir... Elbette, Özbek halkı hakkında söz açıldığında, daima muhterem yazarımız Prof.Dr.Abduqahhar İbrahimov’un “Biz Kim, Özbekler” kitabında dile getirdiği fikirler aklıma gelir. Kitabın “Sözbaşı”sında şöyle yazar:

“1967 yılının dekabr ayında taqdir taqazasi ile hizmet seferi yo‘llanmasıyla Moskova’ya gitmiştim. “Bukinist” (eski kitaplar) dükkânlarını dolaşırken “The World Encyclopedia Dictionary Book” (Dünya Ansiklopedik Sözlüğü) adıyla, ABD’nin Chicago şehrinde 200 bin adet basılan, fakat Özbekistan’a ulaşmayan, Sovyetler Birliği’nde ise oldukça nadir sayılan bu iki ciltlik kitabı çok pahalı olmasına rağmen satın aldım. Kitapta Özbekler hakkında şöyle yazılmıştı: “ÖZBEK – dünya halkları arasında ilklerden olup, Türk halkları arasında ilk olarak yerleşik hayata geçen, medeni bir yaşam süren, dünya uygarlığına katkıda bulunan millet...”. Yaklaşık 60 yıl önce Prof.Dr. Abduqahhar İbrahimov’un hayatında gerçekleşen bu olayı – milletimiz hakkında önemli bir bilgiyi, bir takdiri – Özbekistan bağımsızlığını kazanmadan önce açıklamak, ondan yararlanmak ve yaymak için ne ihtiyaç ne de imkân vardı. Bunu yazarın kendisi de vurgulamaktadır. Dünya çapında böylesine yüksek bir takdire layık görülen Özbek halkı ve onun ana dili, yakın zamana kadar tarih boyunca ulaştığı makam ve itibarı tam olarak görebildi mi? Anadilin toplumdaki yeri hangi seviyede oldu?

Dil ve toplum kavramları anlam bakımından farklı olsa da, birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Dili halk yaratır ve o da toplumun gelişimiyle uyum içinde gelişir. Halkın kültürel ve sosyo-tarihî gelişimi her şeyden önce dilde iz bırakır. Bu sebeple, toplumdaki her türlü değişim, önce dilde yansır. Bu yasa, dil ve toplum kavramlarının ne kadar bağlantılı olduğunu gösterir. Bu yakınlığı daha açık ifade etmek için şunu anlamak yeterlidir: eğer biz Alişir Nevai’nin eserlerini okursak, Nevai’nin yaşadığı

dönemle “sohbetleşiriz”. Nevayi’nin kullandığı kelimeler o dönemden yankı verir. Onda *banka*, *otobüs*, *araba*, *telefon*, *futbol*, *monitör* gibi kelimeler hiç bulunmaz, bulunması da mümkün değildir. Çünkü o dönemde böyle kavramlar yoktu. Nevayi’de ise *kâtip*, *kalemzan*, *hüsnihat*, *kilk*, *hokka* gibi kelimeleri okuruz ve bunlar Nevayi’nin yaşadığı döneme aittir. Toplum geliştikçe, içindeki değişimlere paralel olarak yeni kavramlar ve onları ifade eden yeni kelimeler ortaya çıkmaya devam eder. Demek ki, dil her zaman toplumla aynı nefesi paylaşır.

Dile dair ifadeler farklı olsa da, gerçek şu ki, dil son derece kutsal ve saygıdeğerdir. Dil, insanı şekillendiren, gelişime yön veren, akıl nimetlerini ifade eden ve düşüncenin çiçek açmasına kapılar aralayan eşsiz bir bağıdır. Böyle büyük bir saygı ve itibara layık olan dillerin geçmişi elbette ki bir değildir. Tarih sahnesinde Özbek dili de birçok zorlukla karşılaşarak günümüze ulaşmıştır. Zira denir ki: “Dil, bir milletin ruhudur; dil ölürse, millet de yok olur”. Bunun örnekleri az mı? Avrupa dillerinin oluşumunda öncü dil olan büyük Latince tamamen yok olmuştur; Doğu dillerinin atası olarak adlandırdığımız Sanskritçe de sona ermiştir. Yakın bölgelerimizde geniş çapta yayılan Soğd dili, Pehlevi ve Pafion dillerinin geçmişini hatırlayalım. Kuzey Amerika’daki Algonkin dillerinin alt gruplarına giren Massachusett ve Mohican dillerinin kaderi de yok olmakla sonuçlanmıştır. Antik Babil’de yaygın olan Akad dili, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. IV. yüzyıla kadar Batı Asya’da yaşayan Aramilerin dili, ayrıca antik Fenike dili ve Mısır dili temelinde ortaya çıkan Kıptî dili de tarih sahnesinden silinmiştir. Bu nedenle, dilimizin bugünkü gelişimi ve dünya dilleri arasındaki hak ettiği yeri için sayısız şükretmeliyiz. Elbette, dilimiz de tarih boyunca pek çok sınavdan başarıyla geçmiştir. Dil, dünya dilleri okyanusuna karışana kadar bazen hızlı ve coşkulu aktı, bazen tarih yolundaki engellerle karşılaşp hızını yavaşlattı; engelleri aşarak kendi yolunda okyanusa doğru ilerledi. Dilimizin günümüze kadar sağlam ve gelişmiş şekilde gelmesinin en temel nedeni, öncelikle halkımızın kendi ana dilini canı gibi sevmesi, koruması ve değer vermesidir.

Bu konuda bin yıl önce büyük bilginimiz Mahmud Kaşgarî şöyle demiştir:

“Tanrı, devletin güneşini Türkler (Özbekler) için yarattı. Gökyüzünü de onların topraklarına uygun şekilde çevirdi. Onları Türk (Özbek) olarak adlandırdı, toprak sahibi yaptı, onları zamanımızın hakanları kıldı. Zamanın işlerini onların ellerine teslim etti, halkı yönetti, onları doğru yolda yürütmeye uygun kıldı. Onlara ait kişileri üstün kıldı. Onlara ait kişiler amaçlarına ulaştı, zalimlerin felaketinden kurtuldu. Oklarından korunmak için onların davranışlarını sıkı tutmak her akıllı kişiye yakışır ve uygundur. Onlara yakın olmanın en temel yolu ise, dillerinde konuşmaktır; çünkü o dili konuşanlara iyi kulak verirler, kendilerini yakın tutarlar, zarar vermezler. Hatta o dil sayesinde başkalarının günahlarını da affederler” (Махмуд Кошғарий, 2016, s. 6).

Kaşgarî’nin bin yıl önce söylediği bu sözlerden görüldüğü gibi, halkımız tarih boyunca ana dilini seven, onun mühibi olan, kutsal bilen ve değer veren bir toplum olmuştur. Halkımızın bu özellikleri sayesinde dilimiz tüm tarihsel sınavlardan başarıyla geçerek bugünkü aydın günlere ulaşmıştır. Milletimizin binlerce yıllık dil sevgisini ve dil saygısını bugün de tam olarak gözlemleyebiliriz.

Dikkat edin: eğer bir harici bir ülkede yabancı dilde, o ülkenin dilinde güzel bir konuşma yapsanız ya da sohbet etseniz, kimse şaşırmaz, sanki o dili bilmek sizin için şartmış gibi davranırlar. Ama bir yabancı misafir bizim ülkemizde herhangi bir etkinlikte dilimizde, belki de sadece birkaç kelimeyle “Selamun aleyküm, sevgili dostlar” dese, biz yerimizden kalkıp onu alkışlarız. Konuşmanın ardından onunla yüz yıllık dostmuş gibi sıcak bir ilişki kurarız. Çünkü bu huy bize binlerce yıl önce miras kalmıştır. Demek ki, tarih boyunca ana dilimize tutkunuz. Böyle olması da gerekir. Özbek dilinin memleketi, vatanı – Özbekistan’dır; devlet olarak onu koruyan, gelişmesini ve yasal temellerini tam olarak sağlayan da yine bu memlekettir. Şimdi görevimiz, yüzyıllar boyunca halkımız tarafından göz gibi korunan, Kaşgarlı, Navoi gibi büyük atalarımızın hayatlarını adadıkları bu dilin varlığını ve gelişmesini gelecek nesillere aktarmaktır. Çünkü dil – milletin ruhudur; dil yaşarsa, millet de yaşar. Demek ki, bugün de ana dilimiz önündeki sorumluluğumuz artmış, azalmamıştır.

Dil hadisesi – olağanüstü bir hadisedir ki, her dil, kelimeleriyle güzeldir. Bunu bazen fark ederiz, bazen etmeden geçeriz. Bu durumu büyük şairimiz Özbekistan Kahramanı Erkin Vahidov şöyle tanımlar: “Dünyanın en şaşırtıcı, en gizemli ve büyümlü yolculuklarından biri Söz dünyasına yapılan

yolculuktur. Çünkü Söz yaratılışından beri bir mucizedir. Kutsal kitaplarda önce Söz vardı denir. Sözün köküne ulaşan kişi, dünyanın derinliklerine erişmiş gibi bir haz bulur. İnsanlık tarihi, sözlerin kaderinde gizlenmiştir” (Воҳидов, 2014, s.5).

Hiç düşündünüz mü – Özbekçede “bekat” kelimesinin Rusça *остановка* kelimesi ile nasıl bir ilişkisi vardır? Beş ciltlik “Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde bu kelime şöyle açıklanmıştır:

“BEKAT:

1.Eskiden yollarda kervanlar ve yolcuların durup dinlendiği özel yer, konak.

2.Posta istasyonu.

3.Yolcuların bir ulaşım aracı (örneğin, otobüs, tramvay veya metro) için inip bindiği belirlenmiş yer.

4.Geçilen yolun belirli aşaması, durağı” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006, s.214).

Bu açıklamalar anlaşılabilir, ama dilimizde *bekat* anlamına bağlı fiil şekli var mı? Cevap – hayır. Doğru, “Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde *beklamoq* kelimesi verilmiş, ancak bu kelimenin *bekitmoq* (kapatmak, gizlemek) anlamında kullanımı gösterilmiştir.

İlginç bir durum: günümüz Türkçesinde *beklemek* fiili vardır, ama anlamı beklemektir. Türkçede Özbekçedeki *kutmoq* fiili kelime olarak mevcut değildir. Daha da ilginç, Türkçede *beklemek* fiili olmasına rağmen isim olarak *bekat* kelimesi yoktur; anlamında *durak* kullanılır (*durak* – *bekleyiş yeri* anlamındaki *durmak* fiilinden türetilmiş olup, *bekleme yeri*, *durak* anlamlarını ifade eder). Özbekçede ise *beklemek* – *beklamoq* fiili mevcut olmadan, *bekat* isim olarak vardır. Demek ki, dilimizdeki *bekat* kelimesi eski Türkçedeki *beklemek* fiilinden türetilmiş, yalnızca Özbekçede fiil şekli kaybolmuştur. Tıpkı *yazmak* fiili eskiden Batı Türklere aitken, *bitmek* fiili Doğu Türklere ait olması gibi. Çünkü günümüz Türkçesinde *bitmek* fiilinin *yazmak* anlamı yoktur; daha çok yaranın veya merdanın bitişi anlamında kullanılır.

Bir başka örnek: Özbekçede “ko‘z ostiga olmoq” ifadesi vardır. Anlamı “sahiplenmek, faydalanmak ve benzeri amaçlarla nişanlamak”tır. Örneğin, bir kişi hoşuna giden bir şeyi almak için önceden gözünün altına alır. Türkçede de benzer bir ifade vardır: “göz altına almak”, ama günümüz Türk edebiyatındaki anlamı “tutuklamak veya hapsedmek”tir. Semantik olarak ortak nokta şudur: Özbekçede insan gözü ile “tutar”, Türkçede gerçek anlamda tutuklar, Bu örneklerdeki temel obje Özbekçede *ost*, Türkçede *alt* kelimeleridir. Tıpkı *yozmoq* ve *bitmoq* fiilleri gibi, *ost* Doğu Türk halklarına, *alt* ise Batı Türk halklarına özgüdür.

Bir diğer konu: eski Altın Orda ismi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bazı kaynaklarda gerçekten altın işçiliğiyle çok süslü bir saray olarak açıklansa da, başka bir kaynaktaysa *altın* kelimesi eski Türkçedeki *altın* kelimesi ile ilişkilendirilir. Pr.Dr.Qayum Karimov’un kaleme aldığı “Eski Türkçe Sözlük (X–XII yy)”de eski zamanlarda değerli metal, altın, para anlamında *altun* kelimesinin kullanıldığı ifade edilmiştir. Sözlükte *altın* kelimesi şöyle açıklanır:

“ALTIN ost; aşağı, alt; ön; aşağıdaki, alttaki” (Каримов, 2009, s.67). “Divanu Lugatit-Türk”te de aynı görüşler ifade edilmiştir (Махмуд Кошғарий, 1960, s.133). Demek ki eski zamanlarda *altun* ve *altın* kelimeleri farklı anlamlarda kullanılmıştır.

“Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde “orda” kelimesi şöyle açıklanmıştır:

“ORDA: 1. Türk ve Moğol halklarında hükümdarın, hanın karargahı, kale” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2008, s.163).

Ayrıca Kaşgarlı, “şahın bulunduğu şehir; orda. Bu nedenle Kaşgar’a Ordukand denir, yani “şahların bulunduğu şehir” demıştır (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 145). Açıklamalardan anlaşılacağı üzere, eski zamanlarda tıpkı *başkent* kelimesi gibi, “Altın Orda” da yönetici karargahı – başkent anlamını ifade ediyordu. Ayrıca, dikkatli bakıldığında, altın – değerli bir metal anlamında olup, genellikle yer altından çıkarılan bir maddedir. Bu da gözden kaçırılmamalıdır.

Günümüz dilimizin gelişimiyle ilgili bir başka durum: neden konuşma dilimizde *uyalı telefon* terimini kullanmıyoruz? Son otuz yıldır ki televizyon, radyo bu kelimeyi söylese de, gazeteler ve reklamlar yazsa da halk hâlâ kabul etmedi. Çünkü halkımız *uya* kelimesinin telefona ne ilgisi olduğunu anlayamıyor ve kabul etmiyor. *Uyalı telefon*, eğer kelime denebilirse, Rusçadaki *отовый*

telefon kelimesinin birebir çevirisinden türetilmiştir. O dönemde kelime üreticileri bu birleşik kelimeyi Özbekçe oluştururken, *сотовый* kelimesinin sözlükteki (Russko-uzbekskiy slovar, 1984, s.484). *arı kovarı* (arı uyası) anlamını alıp *uyalı telefon* ifadesini türettiler. Bilemedik ki, dilin esas hakimi – halktır; halk kabul ederse kelime dilde yaşar, ömrü uzun olur. Dil asla zorlamayı kabul edemez, o da insan gibi özgürlüğe alışmıştır. Hatırlayalım, bir süre *cumhuriyet*, *nahiye*, *roznama*, *tayyara*, *tayyaragah*, *vilayet* gibi kelimeleri kullanmaya çalışırken oldukça zorlandık. Aradan çeyrek asır geçti ve *republika*, *tuman* (ilçe), *gazete*, *samolyot* (uçak), *aeroport* (havalimanı), *vilayet* kelimeleri hiçbir zorlamaya gerek kalmadan dilimize yerleşti. Peki, *sotoviy telefon* konusunda ne yapılmalıydı? Yolu basitti: Kelime edinmenin temel kurallarından biri – asıl dildeki anlamdan yola çıkarak, edinilen dilde yeni bir kelime oluşturmaktır. Bu telefon, eskisi gibi sabit bir telefondan farklıydı; elde veya cepten taşınabiliyordu. Bu nedenle bu anlamdan yola çıkarak *kol telefonu* veya *çontak telefoni* (cep telefonu) demek uygundur. Zaten halk dili de bu şekilde kullanıyor.

Uzun yıllardır Özbekçede tam yerini bulamayan kelimelerden biri de Rusçadaki *наушник* kelimesinin Özbekçe karşılığı olan *qulaqchin*dir. Bir dönem Rusçadaki aslıyla – *наушник* kelimesini edebiyatımızda kullanıyorduk. Günlük konuşmada hâlâ *наушник* diyoruz. Son zamanlarda ise özellikle kitle iletişim araçlarında *qulaqchin* biçimini yaygınlaştırma çabaları artmakta. Ancak nedense bu kelime, tıpkı *uyalı telefon* gibi halk diline yerleşmiyor. Neden?

Açıklamadan anlaşıldığı üzere, aşağı sarkan kulakları olan bir tür şapka *quloqchin* olarak adlandırılmaktadır. Yani, *quloqchin* – bir şapkanın türüdür ve diğer şapkalardan farkı, soğuk havalarda aşağıya indirilen kulak parçalarının (kulakçınları değil) bulunmasıdır. Ancak ilk örnekte “Ehson Ertayev paltosuna sarınarak, *quloqchini*yi aşağı indirip köyden çıktı” diyor. Buradan anlaşıldığı üzere, Ehsan Ertayev şapkasının kulak kısmını indirmiş, şapkanın kendisini değil. İkinci örnekte ise durum farklı: “Üzerinde postin, başında *quloqchin*, ayaklarında postinli çizme, boynunda sağlık çantası” ifadesinde *quloqchin* kişinin başındaki şapka olarak yorumlanıyor. 2 ciltlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”nda da aynı açıklama verilmiş ve şöyle bir örnek eklenmiş: “*Quloqchinning quloqlarini tushirib olmoq*” (kulak kısmını indirmek). Dolayısıyla bir kez daha vurgulamak gerekir ki, *qulaqchin* kelimesi şapkanın kulak kısmına değil, şapkanın türüne atıfta bulunur. Ancak halk arasında, günlük konuşmada, şapkanın kulak kısmına “*quloqchin*” denmektedir. İşte mesele bu! Bu durum bazılarını karmaşık gelebilir, ancak halk şairimiz Erkin Vohidov’un dediği gibi: “Sözün köküne ulaşan kişi, dünyayı dibine ulaşmış gibi haz alır. İnsanlık tarihi sözlerin parçalarında gizlidir”. Eğer bugün bu tür kelimelerdeki belirsizlikleri çözmezsek, gelecekte ne olur? Bu açıdan bakıldığında, biz istediğimiz gibi Rusçadaki *наушник* yerine *quloqchin* yazsak da halk kabul etmezse, tıpkı *uyalı telefon* gibi işe yaramaz kalır. Peki, kardeş Türk dillerinde bu kelimenin karşılığı var mı? Kardeş dillerden olan Türkçede buna *kulaklık* denir ve halk dilinde aktif olarak kullanılır. Genel olarak -lık / -lik eki ile kelime türetme olgusu Türk dilleri tarihinde eskiden beri vardır. Günümüzde de bu ek, Özbekçe kelime türeten en aktif morfemelerden biridir. Örnek olarak, bu ek kök Türkçe kelimelere eklenerek isim ve sıfatların farklı türleri oluşturur; özellikle bu ek, bir iş, uğraş veya nesne için ad oluşturmakta kullanılır. Türkçede *kulak* + *lık* = *kulaklık* tam olarak böyle oluşmuştur. Özbekçede de bu ekle “*kiyimlik*, *yozlik*, *qishlik*, *oshlik*, *urug‘lik*” gibi pek çok kelime türetilmiştir. Bu bakış açısıyla, Özbekçede de *quloqlik* olarak vermek, yani *kulaklık* demek mümkün değil mi? Elbette, yeni bir kelimenin – yani *quloqlik* kelimesinin kullanımı – halkın onu kabul etmesi zaman alacaktır. Ancak “*quloqchin*” kelimesine kıyasla “*quloqlik*” kelimesi, nesne anlamına daha yakın bir terimdir.

Bilimsel araştırmalar açısından, hiçbir eski yazılı kaynaktan *o‘qituvchi* kelimesine rastlamadım. Onun yerine genellikle *ustaz*, *muallim*, *mudarris*, *domla* gibi kelimelerin kullanıldığına şahit oldum. Okulda ve üniversitede okurken ustozlara “domla” diye hitap ederdik.

Damla kelimesi, Rus dilbilimci ve tarihçi E. Polivanov’a göre, Arapçada “okumuş, takvâ sahibi insan” anlamındaki *mulla* kelimesine Çince “büyük, ulu” anlamına gelen *da* ön ekinin eklenmesiyle Özbekçede oluşmuş bir kelimedir. Anlamı “büyük ustoz, büyük alim, büyük saygıya sahip öğretmen”dir; yani Mevlana anlamına gelir (Polivanov, 1922, s.116-117).

Vurgulamak gerekir ki, 1960'lı yıllarda ustozlara *damla* diye hitap ettiğimizde, bazı ustozlar sinirlenir ve: “Damla camide olur, bana domla deme!” derlerdi. Biz ise şaşkın bir şekilde, “Damla, mümkün mü?”, “Damla, dışarı çıkabilir miyim?” gibi soruları nasıl ifade edeceğimizi bilemezdik. Düşünün: “O‘qituvchi, mümkün mü?” denemezdi. Bizim bölgemizde (Qo‘qan çevresinde) kadın öğretmenlere ise neden bilinmez *apay* kelimesi kullanılırdı. “Apay, mümkün mü?” derdik. Erkek öğretmenlere *damla* kelimesi kullanılırdı. O dönemde *ustad* kelimesinin öğretmene hitap olarak kullanıldığını hatırlamıyorum. Elbette, ortaokulda okuduğumuz 1960-70’li yıllarda da ustaz kelimesi dilimizde vardı; fakat daha çok meslek, sanat veya bilim alanında rehberlik eden usta veya akademik danışman için aktif kullanıldığını düşünüyorum.

Peki o zaman o *‘qituvchi* kelimesi dilimize nasıl ve ne zaman girdi? Sorun yerinde bir sorudur. Benim görüşüme göre, geçen yüzyılın başlarında dini meselelerle ilgili baskı ve tutuklamaların arttığı dönemde, aydınlarımız hangi kelime olursa olsun Arapça kelimeleri kullanmaktan çekinmiş olmalı. Hatta evlerinden Arap yazısıyla yazılmış bir kitap çıksa, dini olmasa bile sahibi tutuklanır veya Sibiryaya sürgün edilirdi.

Bu noktada, saygıdeğer ustozumuz, filoloji doktoru, profesör Hamidjon Hamidiy domla’nın anlattığı bir olay aklıma geliyor. Biliyorsunuz, ustad 1935 doğumludur (Allah rahmet eylesin). Ustadın anlattığına göre, o karışık yıllardan bir gün babası sabahın erken saatlerinde genç Hamidjon’u uyandırmış ve bir yere gitmeleri gerektiğini söylemiş. Genç Hamidjon uykulu gözlerini ovuşturup, babasının peşinden bahçeye çıkmış. Babasıyla birlikte iki ağır hurcu eşeğe yükleyip yola çıkmışlar. Dere kenarına geldiklerinde hurçtaki el yazması kitapları babası suya atmış. Genç çocuk için bu durum doğaüstü görünmüş ve babasından nedenini sormuş. Babası, bunu yapmazsa NKVD görevlilerinin gelerek evi bulacağını ve başına neler geleceğini anlatmış. Ustad bu olayı büyük üzüntüyle hatırlatmıştır. Demek ki, Arapça veya Arapça sanılan kelimeleri kullanmanın riskli olduğu böyle kara bir dönemde, yerine yeni ve modern bir kelime bulma ihtiyacı doğdu. Temel kaynak olarak Rus dili seçildi ve Rusçadaki *учитель* kelimesine başvuruldu. Rusçadaki *учить* fiilinin Özbekçede *o‘qitmoq* anlamına gelmesi sayesinde, *o‘qituvchi* – yepyeni bir kelime doğdu. Başlangıçta *o‘qitguchi* formu da kullanılmıştır (Jamolxonov, 2019, s.79). Böylece günümüzde de *o‘qituvchi* kelimesi yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Ben büyüyene kadar ya da okulu bitirip Taşkent’e okumaya gelene kadar, konuşma dilimizde *çomilmaq* (yikanmak, banyo yapmak, suya girmek) fiilini hiç kullanmadık. Onun yerine her zaman *hopitmaq* kelimesini kullandık. Çocukluğumuzda da biz “*hopitishga borardik. Saatlerce hopitardik, ta ki bedenimizin rengi değişene kadar...*”.

Yakın zamana kadar neden *hopitmaq* dediğimizi çok düşündüm. Bu kelimenin *çomilmaq* ile nasıl bir ilgisi vardı ki, biz bölgemizde (Qoqan şehri çevresinde) *hopitmaq* kullanılıyordu, diye kendime defalarca sordum. Özbekçe hazırlanmış hem açıklamalı sözlükleri hem de imla sözlüklerini inceledim; maalesef, bu kelime ve anlamı sözlüklerde yer almıyordu. Her yerde *çomilmaq* geçiyordu. Bu soruya cevap buldum, cevap Mahmud Kaşgari hazretleri tarafından verilmişti. Meslek hayatım boyunca Mahmud Kaşgari’nin “Divanu Lughat-it Türk” eserine defalarca başvurdum. Daha önce iyi dikkat etmemiş olabilirim, ama yakın zamanda çok büyük bir değer keşfetmiş gibi sevindim. Sebebi: Kitabın 1. cildinde çevirmen ve yayına hazırlayan olarak Pr.Dr. S. Mutallibov’un, “XI. yüzyılın büyük filologları ve onların nadir eserleri” başlıklı giriş yazısında *hopitmaq* kelimesi hakkında bilgiye rastladım. Orada şöyle deniyordu: “Mahmud Kaşgari, dil olguları üzerinde uzun ve sabırlı incelemeler sonucunda, dilde harf düşmesi, değişmesi, kaynaşması gibi kuralların varlığını ilk kez tespit etti, bu konularda kurallar oluşturdu ve eserinde gerektiğinde bu özellikleri gösterdi. Dilin fonetik kuralları, dilin tarihsel gelişimiyle uyumlu olarak değişen kelimelerin tarihini incelemek ve kelimelerin etimolojisini belirlemek açısından son derece önemlidir. Örneğin, *çok içmek* anlamındaki kelimenin sadece Qo‘qon şivesinde *hopitmaq* – *çomilmaq* şeklinde kaldığını görüyoruz. Bu durumda, bu kelimenin etimolojisini yalnızca ses değişim kuralları üzerinden belirlemek mümkündür”.

“Divanu Lughat-it Türk”te *opmaq* kelimesinin iki anlamı olduğu açıklanmıştır:

1 – öpmek (Махмуд Кошғарий, 1963, s.143).

2 – içmek (Махмуд Кошғарий, 1963, s.87).

Ama bu kelimenin ikinci anlamı kullanımdan kalkmış. Uzun zamandır bizde sadece birinci anlamı kullanılır. Bu kelimenin ikinci anlamı sadece *hoplamaq*, *hopitmaq* kelimelerinde korunmuş, demek ki *hoplamaq* kelimesinin aslı *öpmek* tir. Bizim zamanımıza kadar kelimenin önüne bir harf eklenmiş şekilde değişerek gelmiş. Mahmud Kaşgarî’nin yazdığı gibi: “... h sesi, Hind halkı ile karışma sonucunda dile girmiş bir sestir” (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 9).

Böylece ikinci soruya da cevap buldum: Bu bilgiler, Özbekçe’deki *havuç*, *havlu*, *hokuz* gibi kelimelerin neden Türkçede *h* sesi olmadan, yani *avuc*, *avlu*, *okuz* şeklinde yazıldığı ve telaffuz edildiği konusuna açıklık getirdi. Son yıllarda bağımsız Özbekistan’ın yabancı devletlerle ilişkilerinin daha da yakınlaşması sonucunda, bu dillerden kelime alımı yeni bir aşamaya geçti. Örneğin, Türkiye ile olan gidip-gelişmelerimizin gelişmesi neticesinde Türklerin sevilen *döner* yemeğiyle birlikte, bu yemeğin adı da ülkemize girdi. Ancak biz bu kelimeyi bazen *danar*, *daner*, bazen *dönar* şeklinde yazıyor ve telaffuz ediyoruz. Acaba doğru mu? Bu kelime bize tamamen yabancı mı? Bu sorulara cevap aramak amacıyla Türkçe *döner* kelimesinin anlamına dikkat çekmek istiyoruz. Bu kelimenin Türkçedeki fiil şekli *dönmek* olup, “dönmek, geri dönmek” anlamlarını ifade eder. Özbekçeye ait sözlüklere bakarsak, bu kelimenin dilimizde mevcut olduğunu görürüz. Örneğin, “Özbek Tili’nin Açıklamalı Sözlüğü”nde *dönmoq* fiiline şu açıklama verilmiştir:

“DÖNMOQ esk. 1 Dönmek, benzemek; Geri dönmek, toparlanmak, değişmek” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006, s. 675).

Doğru, sözlükte de belirtildiği gibi bu kelime eski olsa da, lehçelerimizde yaşamaya devam etmektedir. Aslında, Türkçede bu yemeğin hazırlanış şekline bakarsak, döner et döndürülerek pişirilir. Bu nedenle kardeşlerimiz ona *döner* demişler.

Çocukluk zamanımızda neredeyse unutulmuş bir oyunumuz vardı. Oyunun adını biri *dandırak*, biri *döndirak* derdi. Bana göre doğru olan *döndirak*. Çünkü bu oyun, kamçıya benzer bir çubuğun ucuna ip bağlanmış, ucuna küçük bir tahta top (zoldir veya çiviyle sabitlenmiş) yerleştirilmiş, döndürülerek oynanan bir tür oyundu. Biz bu oyunu sonbahar ve ilkbahar aylarında oynardık. Demek ki *döndirak* kelimesi de tıpkı Türkçedeki gibi, dilimizdeki *dönmoq* (dönmek) fiilinden türetilmiştir. 2021 yılının 12 Kasım tarihli “Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı” gazetesinde, sevgili şairimiz Fahriyor’un “Har yaprağı tilloga döngan” başlıklı şiiri yayımlandı (“O‘zbekistan adabiyati va san’ati” gazetasi, 2021). Bu şiirdeki *döngan* kelimesi, yukarıda bahsettiğimiz *dönmüş* anlamını taşır. Böylece, Özbek şiirinde bu kelime yaşamaktadır. Bu nedenle, dilimizde bu Türk yemeğini *dönar* olarak söylemek ve yazmak uygundur.

Her dil, tarihî gelişimi boyunca hem iç hem dış kaynaklardan yararlanarak söz varlığını zenginleştirir ve geliştirir. Dil gelişiminin bu genel kuralı, Özbek dili için de geçerlidir. Bu kurala göre, mevcut dil katmanları temel alınarak yeni kelimeler türetilmiş, mevcut kelimelerin anlamları genişletilmiş, bazı kelimelere ek anlamlar kazandırılmış ve halk şivelerinden farklı dönemlerde, ihtiyaç doğrultusunda kelimeler edebî dile dahil edilmiştir. Özbekçe söz varlığının zenginleşmesinde iç kaynaklar önemli bir rol oynasa da, dünyadaki hiçbir dil sadece kendi iç kaynaklarına dayanarak gelişemez; Özbek dili için de yalnızca kendi kelime hazinesi yeterli değildir. Dış kaynaklar, Özbekçe söz varlığının zenginleşmesi ve mükemmelleşmesinde önemli bir rol oynar. Genel olarak, dünyada hiçbir dil diğerlerinden tamamen izole şekilde gelişemez. Bu nedenle, herhangi bir dilin söz varlığında, o dil ile ilişkili olan diğer dillerin unsurları bulunur.

Halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler sonucunda kelime alışverişi veya karşılıklı kelime edinimi meydana gelir. Çünkü halklar arasında gerçekleşen maddi ve kültürel etkileşimlerle birlikte, bunları ifade eden kelimeler de benimsenir. Dünyadaki birçok dilbilimci, dillerin karşılıklı etkileşimi üzerine çeşitli araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmaların çoğunda konuya sosyal, tarihî ve psikolojik açıdan yaklaşmış; belirli bir dilin tarihini inceleyerek, o dilin gelişimi sürecinde tarihî dönemlerde diğer

dillerin etkisine uğradığı ve bunun sonucunda diller arasında karşılıklı kelime alışverişi meydana geldiği gözlemlenmiştir.

Elbette, diller arasında kelime alışverişinin nicel sonuçları farklı dillerde farklıdır. Dünyada başka bir dilin etkisine hiç maruz kalmamış veya söz varlığını diğer dillerle paylaşmamış bir dil yoktur. Aynı şekilde, canlı bir dil hiçbir zaman başka bir dil ile etkileşim içine girmemeyi garanti edemez. Dünya dillerinin karşılıklı etkileşimde bulunması, birbirlerini etkilemesi ve zenginleştirilmesi, özellikle söz varlığında etkili olması, bilinen bir gerçektir. Halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler ve dillerin birbirine etkisi, farklı dönemlerde farklı koşullarda, sosyal, politik ve ekonomik duruma bağlı olarak değişiklik gösterir. Bu etkileşim bazı dönemlerde zayıf, bazı dönemlerde ise güçlü ve etkili olur.

Gerçekten de, tarih boyunca sevgili Özbek dilimiz birçok başka dil ile etkileşimde bulunmuştur. Bu nedenle, Özbek edebî dilinin söz varlığında Eski Uygurca, Soğdca, Çince, Arapça, Moğolca, Fars-Tacikçe ve diğer dillerin unsurları vardır. Bu diller, Özbekçe söz varlığına farklı dönemlerde, farklı derecelerde ve çeşitli yollarla etki etmiştir.

Birçok çalışmada, genellikle diğer dillerden Özbekçeye alınan kelimeler üzerinde durulsa da, Özbekçeden diğer dillere geçen kelimelere daha az dikkat edilmiştir. Önemle belirtmek gerekir ki, Özbek dilimiz, hem akraba hem de akraba olmayan birçok dile kendi kelimelerinden vermiştir. Örneğin, 20. yüzyılda Sovyetler döneminde en yaygın kullanılan kelimelerden biri olan *товаруу* - *tovariş* kelimesinin aslı Özbekçedir. Çoğu kişi buna inanmayabilir, çünkü kelimenin Rusça olduğunu düşünmek daha doğal gelir, ancak tarihî gerçek böyledir (Йўлдошев, 2024, s.35).

İnternette “товарищ” kelimesinin etimolojisini araştırdım ve şunu buldum: “*Bolshoy etimologicheskii slovar, 2013, derleyen M.V. Klimov: “Товаруу — 10–11. yüzyıl, ortak Slav üzerinden Türkçeden, tavar + iş kelimelerinin birleşimi anlamında arkadaş, ilk anlamı ticaret arkadaşı”*”. Yani, kelimenin her iki bölümü de aslında Türkçedir: **tavar** (mal, eşya, kumaş) ve **eş** (iş) (arkadaş, ortak). Çoğu zaman **tavar** kelimesinin Rusça olduğunu zannediyoruz ve bunun yerine Arapça **mal** kelimesini kullanıyoruz. Mahmud Kaşgari’nin “*Dîvânu Lugât-it-Türk*” eserine bakıldığında, **tavar** kelimesinin (mal, eşya, kumaş) eski Türkçede zaten kullanıldığı görülür. *Eş* kelimesi de Kaşgari’de şu şekilde geçer: “*ёu – arkadaş, ortak, yoldaş; özel karakterli kişiler için de ёshlik denir*” (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 89). “*Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*”nde de ona böyle izah verilmişti: “Eş, tr. (benzer, denk, arkadaş, gönüldeş, ortak. etene) ten eş” (Eyuboğlu, 1995, s.245).

Şimdi soru ortaya çıkıyor: Bu kelime Rusçaya nasıl geçmiştir? Düşünün ki, eski zamanlarda Büyük İpek Yolu üzerinden Doğu ile Batı arasındaki ticaret oldukça gelişmişti. Günümüzde herkes malını rahat taşıma araçlarıyla yabancı ülkelere götürüp satamazken, o dönemde kervan hazırlıkları yapıldı. Örneğin, diyelim ki on ton pamuk ham maddesi toplamak için beş-on tüccar birleşmişti. Büyük bir kervanla Rusya’nın herhangi bir şehrine birkaç gün süren zahmetli bir yolculuk yaparlardı. Malları satışa çıkardıklarında, alıcı olarak gelen Rus tüccar fiyatını sorardı. Örneğin, bir kilo pamuk fiyatı 1 sum olarak belirlenmişti. Rus tüccar eğer 90 tyin teklif ederse, hepsini toptan fiyat üzerinden alacağını söylerdi.

Böyle durumlarda, bizim hemşerimiz, malı getirirken yanında bulunan **товар eşleri** olduğunu, onlarla danışması gerektiğini belirtirdi. Yani, **tavar eşlerini** göstererek, “Bunlar benim **tavar eşlerim** (mal üzerindeki ortaklarım, yoldaşlarım)” derdi. Sonuç olarak, bu kelime sürekli kullanımda olduğu için yavaş yavaş Rusçada *товаруу* şeklini aldı. Zaten Rusçada *товаруу* kelimesi *arkadaş, yoldaş* anlamına gelir. **İş** (eş) kelimesinin aslı Özbekçe olarak, dilimizde *ortak, yoldaş, arkadaş, partner* anlamlarını ifade ettiği görülmektedir. Bu yüzden halkımızda bu kelimeyi içeren birçok isim de mevcuttur: *Eshquvat, Eshqobil, Eshpulat, Eshnazar, Eshniyoz, Eshtemir, Eshturdi* gibi. Dolayısıyla, Rusçadaki *товаруу* kelimesi, aslında Türkçe (Özbekçe) olan **tovar** ve **iş (eş)** kelimelerinin birleşimiyle oluşmuştur, sonucuna varabiliriz. Böylece, Rusça *товаруу* kelimesi, Özbekçe (Türkçe) **tovar** + **iş** kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Rusçada anlamı “arkadaş, yoldaş” olup, Türkçe kökeniyle örtüşmektedir.

Sonuç

Türk dili bağlantılarından bahsedildiğinde, birçok Özbek atasözü ve deyiminde benzerlikler vardır. Türkçedeki bazı asli Türkçe kelimeler, yüzyıllar içinde Rusça aracılığıyla Özbekçeye geri dönmüştür. Örneğin, Türkçede aktif kullanılan *kerpiç* (tuğla), *ütü* (ütü), *ayva* (ayva) gibi kelimeler, artık Özbekçede Türkçe kökenli olarak değil, Rusça olarak bilinir. Benzer şekilde, Fars-Tacik kökenli *behi* (ayva), *dazmal* (ütü), *g'isht* (tuğla) gibi kelimeler, Özbekçede tamamen benimsenmiş ve aktif olarak kullanılmaktadır.

Türk dili ile ilişkili dil bağlarından söz ederken belirtmek gerekir ki, birçok kelimemizde, atasözlerimizde ve deyimlerimizde benzerlikler ve ortaklıklar vardır. Türkçede aslen Türkçe olan bazı kelimeler vardır ki, bunların bazıları zaman içinde dolaşarak ve Rusça aracılığıyla bize geri gelmiştir. Örneğin, Türkçede aktif olarak kullanılan *kerpiç* (tuğla), *ütü* (ütü), *ayva* (ayva) gibi kelimeler, dilimizde Türkçe kelime olarak değil, maalesef Rusça kelime olarak yorumlanmakta ve kabul edilmektedir. Çoğumuz bu kelimelerin aslında aslen Türkçe olduklarını ve günümüz Türkçesinde hâlen aynı biçimde aktif olarak kullanıldığını bilmeyiz.

Belirtildiği gibi, dil – kültürün aynasıdır. Onda yalnızca insanı çevreleyen varlık ve mevcut yaşam koşulları değil, halkın toplumsal özbilinci, onun mentalitesi, davranışları, millî kimliği, yaşam tarzı, gelenekleri, örf-adetleri, ahlakı, değerleri bütünü ve dünya görüşü de yansır.

Kaynak

1. Alişer Navoiy. (2017). Muxokamatul-luğatayn. Taşkent, Akademnashr. 128 b. Алишер Навоий. (2017). Мухокаматул-луғатайн. Akademnashr. 128 b.
2. Maxmud Koşğariy. (1960). Devonu luğotit turk. 1-j. Toşkent, Fan. 499 b. Махмуд Кошғарий. (1960). Девону луғотит турк. 1-ж. Фан. 499 б.
3. Махмуд Кошғарий. (2016). Девону луғотит турк. 1-ж. Mumtoz so'z. 388 б.
4. Махмуд Кошғарий. (1963). Девону луғотит турк. 3-ж. Фан. 433 б.
5. Воҳидов, Э. (2014). Сўз латофати. Ўзбекистон. 150 б.
6. Жамолхонов Х., Умаров А. (2019). Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. 2-китоб. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 235 б.
7. Жўраев, Н. (1998). Агар огоҳ сен ... Ёзувчи. 246 б.
8. Йўлдошев, И. (2024). Миллат тили – миллат маданияти. Bookmany print. 208 б.
9. Каримов, Қ. (2009). Қадимги туркий тил луғати (X-XI асрлар). Mumtoz so'z. 147 б.
10. Махмудов, Н. (1999). Маърифат манзиллари. Маънавият. 63 б.
11. Polivanov, D.B., (1922). Dalnevostochniye termini orudiye pisma // Sbornik Turkestanskoqo vostochnoqo instituta v čest prof. A.E.Šmidta. -Taşkent. s.116-119
12. Russko-uzbekskiy slovar, (1984). 2-t. Ençiklopediya, 798 s.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2006). 1-ж. ЎЗМЭ, – 680 б.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-ж. (2008). ЎЗМЭ. 592 б.
15. Қодиров, П. (2010). Тил ва эл. Маънавият. 295 б.
16. Ismet Zeki Eyuboğlu. (1995). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. Sosyal Yayınlar. 782 s.
17. “O‘zbekistan adabiyati va san’ati” gazetasi. – 2021-yil, 12-noyabr.
18. “Mahmud Kaşgarlı” beynəlxalq elmi jurnalı. (2024). Cild 2, №2.

Gönderim tarihi: 16.03.25

Kabul tarihi: 26.05.25